

ISSN 2518-7503

Міністерство освіти і науки України

**ПСИХОЛОГІЯ:
РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Збірник наукових праць

Випуск 11

Рівне – 2018

Міністерство освіти і науки України

**ПСИХОЛОГІЯ:
РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Збірник наукових праць

Випуск 11

Засновано у 2013 році

Рівне – 2018

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Rivne State University of the Humanities**

**PSYCHOLOGY:
REALITY AND PERSPECTIVES**

Compilation of scientific papers

Issue 11

Founded in 2013

Rivne – 2018

ISSN 2518-7503
УДК 159.9+316.6
П 86

Психологія: реальність і перспективи: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 11 / упоряд.: Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова; ред. кол. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова, В. І. Безлюдна. – Рівне : РДГУ, 2018. – 214 с.

Збірник наукових праць «Психологія: реальність і перспективи» включено до Переліку наукових фахових видань України з психології
(на підставі Рішення Атестаційної колегії МОН України від 29 вересня 2016 р. та Наказу Міністерства освіти і науки України від 07.10.2016 р., № 1222)

Свідцтво про державну реєстрацію: Серія КВ № 18713-7513 Р

Збірник наукових праць містить статті з актуальних проблем психології. Опубліковані матеріали можуть бути корисними для науковців, практичних психологів, вихователів, учителів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Павелків Роман Володимирович – доктор психологічних наук, професор, перший проректор, завідувач кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Заступник головного редактора:

Корчакова Наталія Вікторівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Відповідальний секретар:

Безлюдна Валентина Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ:

Максименко Сергій Дмитрович – академік-секретар відділення психології, вікової фізіології дефектології НАПН України, дійсний член НАПН України, директор Інституту психології імені Г. С. Костюка.

Лєвовицький Тадеуш – доктор гуманістичних наук, професор відділення педагогіки і психології професійно-технічної освіти, ректор Вищої педагогічної школи, м. Варшава (Республіка Польща).

Ягієло Ярослав – доктор хабілітований, професор Академії імені Яна Длугоша, м Ченстохова (Республіка Польща).

Пасічник Ігор Демидович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психолого-педагогічних дисциплін, ректор Національного університету «Острозька академія».

Шугаєва Людмила Михайлівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету.

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Вірна Жанна Петрівна – доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гошовський Ярослав Олександрович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Івашкевич Едуард Зенонович – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри загальної психології та психодіагностики Рівненського державного гуманітарного університету.

Камінська Ольга Володимирівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри загальної психології та психодіагностики Рівненського державного гуманітарного університету.

Кулаков Руслан Станіславович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Литвиненко Світлана Анатоліївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету.

Михальчук Наталія Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії і практики англійської мови та прикладної лінгвістики Рівненського державного гуманітарного університету.

Назаревич Вікторія В'ячеславівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Немеш Олена Миколаївна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри вікової і педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Павелків Віталій Романович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології та психодіагностики, декан психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету.

Петренко Оксана Борисівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри вікової та педагогічної психології, завідувач кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету.

Созонюк Ольга Степанівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Ямницький Вадим Маркович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету.

Упорядники: **проф. Р. В. Павелків, проф. Н. В. Корчакова.**

Науково-бібліографічне редагування: **наукова бібліотека РДГУ.**

Рецензент: **Журавльова Лариса Петрівна** – доктор психологічних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, завідувач кафедри теоретичної психології та психології розвитку Житомирського державного університету імені І. Франка.

Друкується за рішенням Вченої ради РДГУ (протокол № 11 від 27 листопада 2018 року).

За достовірність фактів, дат, назв і т. п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.

О. В. Чукаев // Проектирование и организация самостоятельной работы студентов в контексте компетентностного подхода: межвуз. сб. науч. тр. / под ред. А. А. Орлова. – М. : Директ-Медиа, 2014. – Вып. 1. – С. 190–212.

References

1. Bendera I. M. Organizaciya samostijnoyi roboty` studentiv agro inzhenerny`x special`nostej: monografiya / I. M. Bendera. – Kiyev : Nauk. centr agrar. osvity`, 2007 – 364 s
2. Vodomerov N. N. Svobodnoye vremya studenta / N. N. Vodomerov // Effektivnost podgotovki spetsialista : sb. nauch. tr. – Kiyev : Vissh. shk., 1997. – S. 272.
3. Gerasymenko N. O. Dydaktychni umovy organizaciyi samostijnoyi roboty studentiv pedagogichnykh universytetiv v procesi navchannya inozemnykh mov : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.09 / N. O. Gerasymenko. – Kryvyi Rih, 2012. – 215 s.
- 5 Isayev E. I. Psikhologiya rozvitiya subyektivnosti studentov v obrazovatelnom protsesse vysshey shkoly v kontekste kompetentnostnogo podkhoda / E. I. Isayev. N. E Isayeva // Proyektirovaniye i organizatsiya samostoyatelnoy raboty studentov v kontekste kompetentnostnogo podkhoda : mezhvuz. sb. nauch. tr. – M. : Direkt-Media, 2014. – Vyp. 1. – S. 90–121.
6. Orlova A. A. Razvitiye subyektivnosti studenta kak osnova proyektirovaniya samostoyatelnoy raboty / A. A. Orlova // Proyektirovaniye i organizatsiya samostoyatelnoy raboty studentov v kontekste kompetentnostnogo podkhoda : mezhvuz. sb. nauch. tr. – M. : Direkt-Media, 2014. – Vyp. 1. – S. 122–135.
6. Chukayev O. V. Poznavatel'naya pozitsiya i poznavatel'nyye strategii studentov v samostoyatelnoy rabote kak osnova rozvitiya professionalnoy kompetentnosti budushchikh uchiteley / O. V. Chukayev // Proyektirovaniye i organizatsiya samostoyatelnoy raboty studentov v kontekste kompetentnostnogo podkhoda : mezhvuz. sb. nauch. tr. – M. : Direkt-Media, 2014. – Vyp. 1. – S. 190–212.

O. Y. Yanytska, O. V. Ivaniuta PSYCHOLOGICAL & PEDAGOGICAL FEATURES OF STUDENTS' INDEPENDENT WORK ORGANIZATION IN ECTS LEARNING CONDITIONS.

Materials are devoted to the problem of students' independent work intensification as one of the central directions of education restructuring in higher school of Ukraine. Scientific research concerning the impact of self-training on the personal and professional development of a young person has been analyzed. The results of long-term observation over the students' independent work of different preparation directions have been described. It has been emphasized that in conditions of realities of the modern professional life, the readiness to initiative, creative decision-making, developing cognitive positions, readiness to continue training and completion of training at the higher educational establishments are required from the young specialist.

Thesis discusses psychological and pedagogical issues of the students' independent work organization; it highlights the issues concerning coordination of educational loads in various disciplines. It has been noted that a significant part of students do not attach due importance to the systematic self-training, which affects the effectiveness of their training. Proposals to intensify the independent work of students have been indicated in conclusions.

Key words: *self-realization, cognitive position, independence, student's educational activity, independent work, self-training.*

УДК 159.922.73

Н. О. ЯЦЮК

АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕФЛЕКСІЇ

Стаття присвячена аналізу тематики та напрямків сучасних досліджень рефлексії у зарубіжній та вітчизняній психології. Показано, що витoki сучасних психологічних уявлень про рефлексію сформувалися у традиції філософської думки від античних часів. Складність сучасних умов розвитку актуалізує дослідження рефлексії та зумовлює різноманітність тематики. Рефлексію вивчають як механізм духовно-морального становлення особистості, як чинник вікового розвитку, як системоутворювальну якість професіоналів у різних сферах, як механізм навчання, професійної підготовки, особистісного та професійного зростання. Констатовано, що новітні дослідження рефлексії не структуровані на окремі цілісні школи. Перспективи подальших розвідок пов'язані з аналізом соціокультурної та особистісної рефлексії як ресурсів усвідомлення та подолання природних та соціальних криз.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивно-психологічні технології, рефлексивні практики, рефлексивний аналіз, групова рефлексія, стимули для рефлексії, ситуативна рефлексія, рефлексивна свідомість, рефлексивна компетентність.

Стаття посвячена аналізу тематики і направлених сучасних досліджень рефлексії в зарубіжній і вітчизняній психології. Показано, що істини сучасних психологічних представлень про рефлексію сформувалися в традиції філософської думки, починаючи з античних часів. Складність сучасних умов розвитку актуалізує дослідження рефлексії і обумовлює різноманітність тематики. Рефлексію вивчають як механізм духовно-морального становлення особистості, як фактор вікового розвитку, як системообразуюче якість фахівців у різних сферах, як механізм навчання, професійної підготовки, особистого і професійного розвитку. Встановлено, що сучасні дослідження рефлексії не структуровані на окремі цілісні школи. Перспективи подальших досліджень включають аналіз соціокультурної і особистісної рефлексії як ресурсу усвідомлення і подолання природних і соціальних кризисів.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивно-психологические технологии, рефлексивные практики, рефлексивный анализ, групповая рефлексия, стимулы для рефлексии, ситуативная рефлексия, рефлексивное сознание, рефлексивная компетентность.

Постановка проблеми. Історичні наукові передумови становлення психології рефлексії формувалися упродовж багатьох століть у межах філософської думки: у розмірковуваннях античних філософів Аристотеля, Сократа, Платона; в уявленнях середньовічних філософів (Августин, Фома Аквінський) про рефлексію як спосіб існування божественного розуму, як форму його реалізації; у переконаності мислителів епохи Відродження, що рефлексія необхідна для осмислення духовності людини; в інсайтах Декарта, який, власне, започаткував використання терміну «рефлексія» у науковому словнику; у «психологізації» поняття у роботах Дж. Локка, який визначав рефлексію як особливе джерело знань, що породжується внутрішнім досвідом; у контексті проблем гносеології у філософії XVII-XIX ст. як своєрідне джерело нових знань (Кант, Гегель, Фіхте); у контексті багатоманітності та мінливості життя, його саморуху та особистісної зумовленості, проблеми становлення Я і досвіду самопізнання у філософії життя (Шопенгауер, Ніцше, Гуссерль, Дільтей) та екзистенціалізмі (Сартр, Марсель, Камю). Як зауважує В.А. Роменець [7, с.73], рефлексія існує стільки ж часу, скільки людина ставить перед собою світоглядні питання з людськими проблемами в їхньому центрі. Таким чином, у філософській традиції рефлексія означає природну та необхідну людську здатність до розмірковування над собою та оточуючим світом. Таке розуміння рефлексії було прийняте психологією, на сучасному етапі розвитку якої проблема рефлексії розглядається як одна з найбільш значущих. Розкриття її феноменів, механізмів та процесів пов'язане з вивченням фундаментальних проблем загальної, соціальної, вікової та педагогічної психології.

Власне психологічні дослідження рефлексії розпочалися лише у другій половині ХХ століття. Розвиток психології рефлексії як окремої галузі пов'язують з ім'ям вченого радянського періоду, а пізніше емігранта, В. Лефевра. Саме цей науковець у своїх фундаментальних роботах з системної методології та інженерної психології розробив оригінальні методи та моделі дослідження взаємодії партнерів у ситуаціях конфліктного протистояння. Перша в СРСР кандидатська дисертація з проблеми рефлексії була захищена саме В. Лефевром.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Реалії сучасного світу створюють запит на подальші фундаментальні та прикладні дослідження рефлексії, результати яких можна ефективно використовувати у соціальній практиці. Оскільки вивчення рефлексії як психологічної реальності розпочалося відносно недавно, то значущими для сучасної психології є теоретико-методологічні роботи, які показують перехід від рефлексії як філософської категорії до власне психологічного поняття (І.Д. Бех). Дослідження рефлексивно-психологічних технологій навчання та професійної підготовки фахівців у різних галузях є, безумовно, актуальними у сучасних реаліях, що зумовлює інтерес науковців до цих аспектів проблеми (К. Zeichner, S. Kemmis, Sh. Edward, W. T. Branch, B. Molewijk, E. Gjerberg, L. Lillemoen, R. Pedersen). Психологічна сутність рефлексії зумовлює її роль як центральної професійно-важливої якості фахівців у різних сферах (М. М. Марусинець, І.В. Остапенко). Цікаві та актуальні дослідження І.В. Яворської-Ветрової, О.А. Краєвої, О.І. Зімовіна розкривають значення рефлексії як чинника вікового розвитку. Актуальними також є соціально-психологічні контексти рефлексії у роботах Л.М. Найдъонової та С.В. Сахно. Особливої уваги заслуговує дослідження рефлексії у зв'язку з розвитком новітніх технологій, які відривають

практично необмежені можливості, але водночас містять і загрозові для людини ризику (S. Roeser, V. Alfano, C. Nevejan).

Тому **метою** цієї статті є спроба аналізу тематики та напрямків сучасних досліджень у галузі психології рефлексії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз зарубіжних наукових публікацій з психології рефлексії показує, що у центрі уваги дослідників знаходяться саме прикладні аспекти проблеми. Рефлексію досліджують у контексті професійної підготовки фахівців у різних сферах діяльності.

Так, К. А. Zeichner вказує на те, що сама ідея рефлексії у професійній діяльності педагога та у процесі його підготовки була абсолютно новаторською у північноамериканській психології ще 30 років тому, оскільки на час перших публікацій автора у 1981 році в освіті майбутніх вчителів домінував поведінковий підхід. Вважали, що головне завдання вчителя – це забезпечення високих результатів учнів у стандартизованих тестах, тому акцент робили на формуванні готовності до певних схем поведінки. Саме мислення вчителя, його здатність до аналізу підстав власних дій та вибору різних стратегій навчання відповідно до постійно змінюваних умов діяльності залишалося поза увагою [15]. Проте, зазначає К. А. Zeichner, упродовж останніх 30-35 років було обґрунтовано необхідність рефлексивного підходу у підготовці майбутніх педагогів. Вчитель, відповідно до цього підходу, розглядається не як практик, а як практик, котрий рефлексує. Рефлексія виводить практика за межі простого застосування певних методів та методик і дозволяє аналізувати причини їхнього вибору, враховуючи при цьому навчальні цілі, контекст ситуації, навчальні потреби учнів. Також автор підкреслює, що рефлексія є основою професійного самовдосконалення педагога. Ця здатність дозволяє аналізувати не тільки досвід інших, але й, насамперед, власний, оскільки «мудрість, яка ґрунтується на досвіді інших, є недостатньою». Важливим, на наш погляд, є те що К. Zeichner розширює сферу рефлексії і виводить її за межі педагогічного процесу. Він підкреслює, що вчитель має потужний вплив на учнів, а відтак – і на суспільство в цілому. Хоча дії вчителів у школах, очевидно, не можуть вирішити суспільні проблеми, проте вони можуть сприяти побудові більш справедливих та гідних суспільств. Найважливішим є те, що навчання ніколи не може бути нейтральним. Викладачі повинні усвідомлювати суспільну значущість своїх повсякденних дій. Вони, можливо, не зможуть змінити деякі аспекти ситуації зараз, але принаймні вони будуть знати про те, що відбувається [15].

Подібні погляди розвиває S. Kemmis, який стверджує, що рефлексія неминуче є політичним актом, який або прискорює, або унеможлиблює реалізацію більш гуманного, справедливого і гідного суспільства. Всі педагогічні дії мають різні наслідки, які включають: (1) особисті наслідки – вплив на соціальний та емоційний розвиток учнів та соціальні відносини; (2) академічні наслідки – навчальні досягнення на інтелектуальний розвиток учнів; і (3) політичні наслідки - сукупний вплив шкільного досвіду на життєві можливості учнів. Підсумовуючи, автор стверджує, що рефлексивна педагогічна освіта повинна охоплювати всі ці виміри, а її глобальною метою є створення кращого суспільства для всіх дітей. На нашу думку, у контексті сучасних світових реалій ідеї К. Zeichner та S. Kemmis є надзвичайно важливими. Вони закликають педагогів через усвідомлення цілей, способів та наслідків своєї діяльності стати частиною боротьби за соціальну справедливість, за доступ усіх дітей до засобів та умов, які допоможуть їм вести продуктивне та корисне життя.

S. Edwards аналізує роль рефлексії у процесі професійної підготовки медичних сестер. Залучаючи дані інших авторів, вона підкреслює важливість комплексного підходу у процесі навчання, у результаті якого студенти отримують теоретичні знання, а також практичний інтелект та практичну мудрість, які є не менш важливими, ніж теорія. Рефлексія, власне, розглядається як ланка, що поєднує теоретичне навчання та практику. Завдяки рефлексії студенти мають можливість аналізувати та узагальнювати свій професійний досвід, розуміти, які вони мають обмеження, що, у свою чергу, є стимулом до подальшого навчання. Також використання рефлексивних практик дозволяє відслідкувати і зробити видимими ті унікальні індивідуальні способи, за допомогою яких фахівець досягає високого рівня майстерності [11]. Автор зазначає, що фахівці високого рівня, експерти у своїй галузі, досить часто приймають рішення у складних ситуаціях блискавично, так, що процес розмірковування та обґрунтування певного способу дій залишається «мовчазним», прихованим від інших. А це ускладнює практичну підготовку студентів. Тому автор наголошує на важливості багатовимірного розуміння рефлексії. У процесі навчання слід використовувати не тільки рефлексію поточну, у конкретній ситуації, але й рефлексію поза ситуацією. Це можна розглядати як ретроспективний аналіз випадків з практики, як процес обміну досвідом між експертами та студентами, що є стимулом для живих дискусій та створює сприятливе середовище для навчання [11]. Таким чином, теоретичне навчання поєднується з можливістю використовувати унікальний

досвід експертів, а взаємодія з досвідченими практиками виступає як важливий навчальний ресурс. Водночас рефлексія є механізмом самопізнання та самовдосконалення фахівця, забезпечує його професійне навчання упродовж всього життя. Отже, рефлексія власних дій є важливою умовою діяльності фахівця. У процесі практичної підготовки важливо розвивати не тільки цю здатність, але й створювати умови для рефлексивного аналізу досвіду експертів. А це, у свою чергу, сприятиме розвитку прогностичної рефлексії.

T. William. Jr Branch, M. George також звертаються до проблем підготовки майбутніх медиків й обґрунтовують ефективність рефлексивного навчання. Автори показують можливості керованої групової рефлексії з використанням наративів. Цей метод сприяє моральному розвитку і водночас сприяє формуванню професійної ідентичності у студентів. Вчені підкреслюють важливість становлення особистості медика як «гуманістичного клініциста», при цьому найвищий ступінь становлення особистості той, коли людина може вибрати для себе добрі моральні цінності та усвідомити і жити ними [10]. Таким чином, діяльність медиків актуалізує питання не тільки їхнього професіоналізму, але й її морально-етичні аспекти. Особливо це стосується сфери охорони психічного здоров'я. Практика примусу й застосування обмежень існує в кожній країні світу, в певних межах її використання легалізоване й санкціоноване в психіатричній практиці. Жодна держава наразі не запровадила повну заборону на застосування примусових (недобровільних) заходів медичного та виховного характеру. Водночас гострим є питання забезпечення належного рівня захисту суспільства від агресивних, протиправних, суспільно небезпечних дій (СНД) психічно хворих. В останні роки у світі спостерігається тенденція до зростання захворюваності на алкоголізм та гострі алкогольні психози, збільшується кількість осіб із психічними порушеннями органічного генезу. Останні посідають перше місце як серед тих осіб, які скоїли кримінальні дії та направляються на судово-психіатричну експертизу, так і серед тих хворих, які перебувають під наглядом психоневрологічних диспансерів. Тому професіонали служб охорони психічного здоров'я стикаються з багатьма етичними дилемами та складними ситуаціями, особливо якщо це передбачає застосування примусу.

M. H. Нем, V. Molewijk, E. Gjerberg, L. Lillemoen, R. Pedersen досліджували ефективність участі фахівців у сфері охорони психічного здоров'я у групах етичної рефлексії. Аналіз 20 фокус-групових інтерв'ю з 127 учасниками показав, що більшість опитаних повідомляють про позитивний досвід участі в групах етичної рефлексії. Робота у таких групах забезпечує систематичний та добре структурований підхід до обговорення етичних проблем, спонукає до усвідомлення формального та неформального примусу, дає можливість оскарження проблемних концепцій, ставлень та практик, сприяє підвищенню професійної компетентності та довіри всередині команди, створює простір для внутрішньої критики та конструктивного аналізу розбіжностей, дозволяє визначити потенціал для вдосконалення та альтернативних напрямів діяльності. Автори показали, що групи етичної рефлексії мають потужний потенціал створення морального простору для професійної діяльності у сфері охорони психічного здоров'я [12].

Розвиток сучасних технологій, з одного боку, демонструє практично безмежність науково-технічних можливостей людини, а з іншого – породжує нові ризики та актуалізує морально-етичні проблеми їх використання. Так, нейро-комп'ютерні інтерфейси відкривають нові можливості для відновлення втрачених функцій опорно-рухового апарату при аміотрофічному бічному склерозі, церебральному паралічі, інсульті або пошкодженнях спинного мозку. Ці системи здатні отримувати мозкові сигнали, аналізувати їх і перетворювати їх на команди, що ретранслюються на пристрої виведення, які, у свою чергу, виконують бажані дії. Використання нейро-комп'ютерних інтерфейсів дозволяє удосконалювати керування протезами, курсорами та іншими пристроями, що суттєво впливає на якість реабілітації пацієнтів з порушеннями опорно-рухового апарату. Для науковців, інженерів та клініцистів ці технології відкривають захопливі перспективи. Водночас виникають морально-етичні питання, які стосуються приватності, особистої ідентичності, припустимості експериментів на людях. S. Roeser, V. Alfano, C. Nevejan пропонують використовувати у публічних обговореннях ризикованих та суперечливих технологій твори мистецтва як стимули для емоційно-моральної рефлексії. Автори описують досвід використання творів мистецтва, які ілюструють ці моральні проблеми, у дискусіях з учасниками «Хакатону». Як відомо, хакатон – захід, під час якого різні спеціалісти в галузі розробки програмного забезпечення інтенсивно і згуртовано працюють над розв'язанням певної проблеми). Зокрема, на Амстердамському хакатоні (червень 2016) обговорювалися питання нейро-комп'ютерного інтерфейсу. Мова йде про твори мистецтва, які використовують сучасні технології, зокрема, й нейро-комп'ютерний інтерфейс. Наприклад, Ерген Маат створила «ЕЕГ-поцілунок»: дані електроенцефалограми двох людей, які цілуються, проєктуються на екран, а публіка може спостерігати «портрет поцілунку». Споглядання графічного

зображення активності мозку двох людей, які цілуються, може створити відчуття незручності і вуайеризму, але водночас може викликати цікавість та захоплення. Подібні твори мистецтва також викликають й етичні питання: якщо можна створити портрет інтимного поцілунку, який інший досвід (або характеристики) діяльності мозку можна візуалізувати за допомогою нейро-комп'ютерного інтерфейсу [13]?

Інший приклад втручання технологій у фізичну недоторканість людини – експеримент художника Стеларка, який зв'язав свою нервово-м'язову систему з інтернетом у спектаклі "Body Ping". Присутні на фестивалях у різних європейських містах могли віддалено рухати його м'язами та змусили його танцювати. В результаті художник більше не міг контролювати власне тіло, був виснажений вимушеними рухами танцю. Це породжує питання про відповідальність. Якби Стеларк помер тоді і там, хто був би відповідальним. Таким чином, у дискусіях щодо морально-етичних проблем нейро-комп'ютерних технологій твори мистецтва виступають як ресурс для рефлексії важливих питань: конфіденційності, інтелектуальної автономії, свободи волі, ідентичності. Один з учасників «Хакатону» порівняв твори мистецтва з «протезом для уяви», маючи на увазі, що суперечливі творіння викликають сильну емоційну реакцію: це може бути страх, гнів, відраза, надія, тощо, а це у свою чергу є потужним стимулом для рефлексії [13]?

Цікаві дослідження рефлексії здійснені останніми роками і в українській психології. Так, І.Д. Бех аналізує рефлексію у контексті її духовно перетворювальних можливостей і виділяє чотири типи рефлексії: перший тип – регулятивна – метою якої є свідоме регулювання перебігу психічних процесів; другий тип – визначальна – за допомогою якої суб'єкт може усвідомити, чи відбулися якісь зміни у власній внутрішній особистій структурі. Синтезуюча рефлексія – третій тип, що полягає у зібранні сформованих духовних цінностей для створення образу Я особистості; до четвертого типу автор зараховує створювальну рефлексію, функцією якої є моральний розвиток і саморозвиток особистості як об'єктивація власної самосвідомості. Виокремлені типи рефлексії розглядаються як вищі психічні механізми виховання духовних цінностей особистості, які в процесуальному розгортанні діють як послідовний перехід від свідомості до самосвідомості [1, с. 37-44].

І.В. Яворська-Ветрова аналізує динаміку становлення ситуативної рефлексії на межі молодшого шкільного та підліткового віку, коли відбувається напруження процесів адаптації, зростають потреби у співвіднесенні своїх дій із ситуацією і коригування їх відповідно до змінюваних внутрішніх і зовнішніх умов та власних станів. Складовими ситуативної рефлексії, відповідно до поглядів автора, є аналіз і осмислення своєї діяльності, обдумування поведінки та коригування її відповідно до ситуації, самоконтроль. У дослідженні було встановлено, висока особистісна ефективність школярів прямо корелює з розвиненою ситуативною рефлексією й констатовано, що на межі переходу від молодшого шкільного до підліткового віку показники цього виду рефлексії нестабільні: як значне зниження у низькоєфективних, так і стрибкоподібне підвищення у високоефективних учнів з певною позитивною стабілізацією їх у шестикласників [9].

О.А. Красва аналізує становлення рефлексивної свідомості на етапі подолання підлітком кризи ідентичності. Авторка розглядає особистісну рефлексію як механізм конструктивної самореалізації та саморозвитку, спрямований на подолання конфліктних і проблемних ситуацій індивіда. Їй вдалося окреслити дві основні тенденції у розвитку особистісної рефлексії: конструктивну та деструктивну. При цьому перша сприяє саморозвитку, самовдосконаленню особистості, друга, навпаки, гальмує ці процеси, пригнічує особистісний розвиток. Перехід від неусвідомлюваної до усвідомлюваної ідентичності можливий тільки за наявності рефлексії [3]. О.І. Зімовін аналізує рефлексію і креативність як чинники саморозвитку особистості, при цьому вони розглядаються як різноспрямовані: перша пов'язана із соціальним (етичним) спрямуванням саморозвитку, друга — з його орієнтацією на індивідуальний успіх. Автор встановив важливий зв'язок між рівнями рефлексії та креативності - показано, що найбільша організованість системи саморозвитку досягається при середніх значеннях особистісних рефлексії та креативності. Також встановлено закономірність у впливі рефлексії та креативності на саморозвиток особистості на різних вікових етапах, що зумовлено зміною життєвих завдань: початок самостійного життя вимагає проявів особистісної креативності; досягнення найвищої продуктивності — інтелектуальних рефлексії та креативності; інтеграція життєвого шляху — обох названих чинників [2].

Л.М. Найдонова розглядає групову рефлексію як механізм реконструкції соціальних настановлень. Групова рефлексія – це метакогнітивна єдність відомих механізмів і процесів рефлексії, що здійснюються в інтерсуб'єктній взаємодії на різних рівнях її цілісності. Групова рефлексія досвіду створення і змін коаліцій через усвідомлення належності і пост-належності різним груповим суб'єктам стає механізмом розв'язання ціннісних суперечностей у взаємодії суб'єктів, способом забезпечення повноти групового суб'єкта в значущій спільній події. У процесі

реконструкції соціального настановлення відбувається рефлексивна активація когнітивного компоненту, спрямована на розбалансування системи настановлень, рефлексивна регуляція емоційного компоненту і переосмислення спільного поділеного досвіду [5]. М. М. Марусинець визначає рефлексію як системоутворювальний чинник професіоналізму вчителя. Педагогічна рефлексія є поєднанням трьох аспектів: пізнання, дії та переживання й характеризується як процес самопізнання в якості професіонала здійснювати аналіз особистісно-професійних знань, поведінки та переживань у педагогічній діяльності, а також усвідомлювати, як його сприймають інші суб'єкти навчально-виховного процесу [4].

Соціально-значущими є результати дослідження С.В. Сахно особливостей рефлексії жінок, засуджених до позбавлення волі. Було встановлено знижений її рівень розвитку; неадаптивну ідентичність у якій майже відсутній позитивний фон самосприймання; знижений фон саморозуміння; відсутність позитивних уявлень про себе у майбутньому, уявлень про себе як кохану жінку, дружину, працівника, професіонала, екзистенційних роздумів та переживань. Рівень аналізу своїх минулих помилок, досвіду і результатів своєї життєдіяльності, а також і рефлексії ставлення іншої людини до себе в засуджених жінок є зниженим. Аналіз причин, мотивів, що призвели жінку до скоєння злочину, не завжди ведуть до розкаяння. Планування майбутньої діяльності на певний час строку виконання покарань, є невизначеним. Установлено, що рівень розвитку рефлексії в жінок, засуджених до позбавлення волі, не залежить від типу скоєного злочину – насильницького чи корисливого. Для ефективної ресоціалізації, варто враховувати не покарання за злочин і ступінь його важкості, а саму особистість засуджених та інтегральну її характеристику – рефлексію [8].

Предметом дослідження І.В. Остапенко є соціально-психологічні особливості формування рефлексивної компетентності топ-менеджерів. Рефлексивна компетентність топ-менеджерів розкривається в комплексі рефлексивно-особистісних, рефлексивно-інтелектуальних, рефлексивно-кооперативних та рефлексивно-комунікативних компетентностей. Рефлексивну компетентність пропонується розглядати як сукупність особистісних якостей, що забезпечують продуктивну рефлексію, яка у свою чергу розуміється як процес самопізнання, самоінтерпретації та самокорекції, а також пізнання та інтерпретації інших. У якості компонентів структури рефлексивної компетентності автор пропонує: розуміння себе та інших, система знань про способи розв'язання проблем у міжособистісній взаємодії, навички подолання проблемних ситуацій; вміння та навички саморегуляції у різних ситуаціях взаємодії, готовність до гнучкого використання набутого досвіду в реальних ситуаціях взаємодії [6].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Аналіз наукових публікацій, які торкаються теми рефлексії, показує, що діапазон їхньої проблематики надзвичайно широкий. Можна виокремити певні напрямки таких досліджень, а саме:

- дослідження рефлексії як професійно-важливої якості фахівців у різних галузях, як ресурсу особистісного та професійного зростання;
- дослідження рефлексивних технік навчання у процесі шкільної освіти та професійного навчання;
- дослідження рефлексії як чинника вікового розвитку;
- дослідження соціально-психологічних аспектів рефлексії;
- дослідження рефлексії як способу аналізу та оцінки ризиків у контексті розвитку інноваційних технологій

Можна констатувати, що ці дослідження ще не структуровані у формі чітко окреслених наукових шкіл на основі спільних методологічних засад, експериментальних методів і прикладних технологій. Водночас така різноманітність у дослідженнях рефлексії відкриває перспективи для подальших розвідок. Зокрема, це стосується соціокультурної рефлексії та прогностичної рефлексії як ресурсу для розробки адекватних політичних стратегій та тактик соціально-економічного розвитку, а також особистісної рефлексії як способу усвідомлення та переоцінки власного буття в умовах взаємно пов'язаних криз (природних та соціальних).

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 2. – С. 37–44.
2. Зімовін О. І. Рефлексія та креативність як чинники саморозвитку особистості на різних етапах життєвого шляху : автореф. дис. ... канд. психол. наук [Електронний ресурс] / О. І. Зімовін. – Київ, 2017. – Режим доступу : <http://ispp.org.ua/1493804538.zip>

3. Красва О. А. Становлення рефлексивної свідомості на етапі подолання підлітком кризи ідентичності / А. О. Краєва // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. : С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 11. – С. 382–392.
4. Марусинець М. М. Професійна діяльність педагога: рефлексивний аспект [Електронний ресурс] / М. М. Марусинець // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/jpdf/Ppps_2012_43\(1\)_8.pdf](http://nbuv.gov.ua/jpdf/Ppps_2012_43(1)_8.pdf)
5. Найдьонова Л. М. Групова рефлексія як механізм реконструкції соціальних настановлень: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Л. М. Найдьонова ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2014. – 245 с.
6. Остапенко І. В. Соціально-психологічні особливості формування рефлексивної компетентності топ-менеджерів : автореф. дис. ... канд. психол. наук [Електронний ресурс] / І. В. Остапенко. – Київ, 2014. – Режим доступу : http://ispp.org.ua/bibl_20.htm
7. Роменець В. А. Історія психології ХХ століття / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – Київ, 1988. – 992 с.
8. Сахно С. В. Особливості рефлексії жінок, засуджених до позбавлення волі : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / С. М. Сахно ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Київ, 2017. – 253 с.
9. Яворська-Ветрова І. В. Динаміка становлення ситуативної рефлексії на межі молодшого шкільного та підліткового віку [Електронний ресурс] / І. В. Яворська-Ветрова. – Режим доступу : <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v6/i12/28.pdf>
10. Branch W. T. Reflection-Based Learning for Professional Ethical Formation [Electronic resource] / W. T. Branch, Maura George // AMA J Ethics. – 2017. – Apr 1; 19 (4). – S. 349–356. – URL : 10.1001/journalofethics.2017.19.4.medu1-1704.
11. Edwards Sh. Reflecting differently [Electronic resource] / Sh. Edwards // New dimensions: reflection-before-action and reflection-beyond-action : International Practice Development Journal. 7 (1) [2] fons.org/library/journal.aspx. – URL : <https://doi.org/10.19043/ipdj.71.002>
12. Hem M. H. The significance of ethics reflection groups in mental health care: a focus group study among health care professionals [Electronic resource] / M. H. Hem, B. Molewijk, E. Gjerberg // BMC Medical Ethics. – 2018. – URL : <https://doi.org/10.1186/s12910-018-0297-y>
13. Roeser S. The Role of Art in Emotional-Moral Reflection on Risky and Controversial Technologies: the Case of BNCI / S. Roeser, V. Alfano, C. Nevejan // Ethical Theory and Moral Practice. – 2018. – Vol. 21, Issue 2. – P. 275–289.]
14. Wocial L. D. Nurturing the moral imagination: a reflection on bioethics education for nurses [Electronic resource] / L. D. Wocial. – URL : <https://doi.org/10.13153/diam.25.2010.407>
15. Zeichner K. A critical analysis of reflection as a goal for teacher education [Electronic resource] / K. Zeichner // Educ. – 2008. – Vol. 29, № 103. – URL : <http://dx.doi.org/10.1590/S0101-73302008000200012>

References

1. Bekh I. D. Psykholohichni mekhanizmy skhodzhennia osobystosti do dukhovnykh tsinnosti / I. D. Bekh // Pedagogika i psykholohiia. – 2011. – № 2. – С. 37–44.
2. Zimovin O. I. Refleksiiia ta kreatyvniist yak chynnyky samorozvytku osobystosti na riznykh etapakh zhyttievoho shliakhu : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk [Elektronnyy resurs] / O. I. Zimovin. – Kyiv, 2017. – URL : <http://ispp.org.ua/1493804538.zip>
3. Kraieva O. A. Stanovlennia refleksyvnoi svidomosti na etapi podolannia pidlitkom kryzy identychnosti / O. A. Kraieva // Problemy suchasnoi psykholohii : zb. nauk. pr. KPNU imeni Ivana Ohiiienka, In-tu psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. – 2011. – Vyp. 11. – S. 382–392
4. Marusynets M. M. Profesiina diialnist pedahoha: refleksyvnyi aspekt [Elektronnyy resurs] / M. M. Marusynets // Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly. – URL : [http://nbuv.gov.ua/jpdf/Ppps_2012_43\(1\)_8.pdf](http://nbuv.gov.ua/jpdf/Ppps_2012_43(1)_8.pdf)
5. Naidonova L. M. Hrupova refleksiiia yak mekhanizm rekonstruktsii sotsialnykh nastanovlen : dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.05 / L. M. Naidonova ; Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. – Kyiv, 2014. – 245 s.
6. Ostapenko I. V. Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti formuvannia refleksyvnoi kompetentnosti top-menedzheriv : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk [Elektronnyy resurs] / I. V. Ostapenko. – Kyiv, 2014. – URL : http://ispp.org.ua/bibl_20.htm

7. Romenets V. A. Istoriia psykholohii KhKh stolittia / V. A. Romenets, I. P. Manokha. – Kyiv, 1988. – 992 s.
8. Sakhno S. V. Osoblyvosti refleksii zhinok, zasudzhenykh do pozbavleniia voli : dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.05 / S. V. Sakhno ; In-t psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. – Kyiv, 2017. – 253 s.
9. Iavorska-Vietrova I. V. Dynamika stanovlennia sytuatyvnoi refleksii na mezhi molodshoho shkilnoho ta pidlitkovoho viku [Elektronnyy resurs] / I. V. Iavorska-Vietrova. – URL : <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v6/i12/28.pdf>
10. Branch W. T. Reflection-Based Learning for Professional Ethical Formation [Electronic resource] / W. T. Branch, Maura George // AMA J Ethics. – 2017. – Apr 1; 19 (4). – S. 349–356. – URL : 10.1001/journalofethics.2017.19.4.medu1-1704.
11. Edwards Sh. Reflecting differently [Electronic resource] / Sh. Edwards // New dimensions: reflection-before-action and reflection-beyond-action : International Practice Development Journal. 7 (1) [2] fons.org/library/journal.aspx. – URL : <https://doi.org/10.19043/ipdj.71.002>
12. Hem M. H. The significance of ethics reflection groups in mental health care: a focus group study among health care professionals [Electronic resource] / M. H. Hem, B. Molewijk, E. Gjerberg // BMC Medical Ethics. – 2018. – URL : <https://doi.org/10.1186/s12910-018-0297-y>
14. Roeser S. The Role of Art in Emotional-Moral Reflection on Risky and Controversial Technologies: the Case of BNCI / S. Roeser, V. Alfano, C. Nevejan // Ethical Theory and Moral Practice. – 2018. – Vol. 21, Issue 2. – P. 275–289.
15. Wocial L. D. Nurturing the moral imagination: a reflection on bioethics education for nurses [Electronic resource] / L. D. Wocial. – URL : <https://doi.org/10.13153/diam.25.2010.407>
16. Zeichner K. A critical analysis of reflection as a goal for teacher education [Electronic resource] / K. Zeichner // Educ. – 2008. – Vol. 29, № 103. – URL : <http://dx.doi.org/10.1590/S0101-73302008000200012>

N.O. Iatsiuk ANALYSIS OF MODERN REFLECTION RESERCH.

The article is devoted to the analysis of topics and areas of contemporary reflection research in foreign and domestic psychology. It is shown that the origins of modern psychological notions of reflexion were formed in the tradition of philosophical thought from ancient times. The complexity of modern conditions of growth actualizes the study of reflection and determines the diversity of subjects. The analysis of foreign scientific publications shows that works on the themes of reflection are mainly applied. The scientists pay considerable attention to the study of reflexive learning mechanisms, substantiate reflexive methods and techniques in the process of theoretical and practical training of specialists, especially physicians and educators. Also described is the use of reflexive techniques for improving professional activities and personal growth of professionals. The research of reflection and the search for its resources in a new field, such as an analysis of the risks of using innovative technologies, should be noted separately.

In the domestic psychology, there are solid theoretical and methodological studies of reflection as a mechanism of spiritual and moral formation of personality, as a factor of age development and various socio-psychological processes, as the key quality of professionals in various fields.

It was stated that the latest studies of reflection are not structured into separate holistic schools. Prospects for further research are related to the analysis of socio-cultural and personal reflection as a resource for awareness and overcoming natural and social crises.

Key words: *reflection, reflexive-psychological technologies, reflexive practices, reflexive analysis, group reflection, stimuli for reflection, situational reflection, reflexive*

З М І С Т

Павелків Р.В. Рефлексія як психологічний механізм моральної саморегуляції поведінки особистості.....	5
Абрамюк О.О., Липецька А.С. Концептуальна структура феномену суб'єктивне благополуччя та особливості його вимірювання.....	10
Артемова О.І. Творчий потенціал та креативність педагога як запорука професіоналізму.....	17
Безлюдна В.І., Осьмак Л.П. Диспозиційна детермінація непродуктивної взаємодії між дітьми.....	22
Березюк Т. П. Модель формування професійної компетентності майбутніх менеджерів в умовах ВЗО.....	28
Білецька О. Д. Психологічні аспекти вікових криз особистості від народження до юнацтва	35
Дерев'янка Н. З. Соціально-психологічні особливості про соціальної поведінки у підлітковому віці.....	41
Джеджера О. В. Розвиток емоційного інтелекту як шлях оптимізації емоційних переживань майбутніх психологів з приводу навчання.....	46
Збродська І. Г. Процесуальний підхід у дослідженні феномену емоційного вигорання.....	53
Іванюта О. В., Яницька О.Ю. Методика розвитку візуального мислення підлітків.....	59
Карпова А. В. Соціалізація підлітків в середовищі молодіжних субкультур.....	66
Коноплицька Ю. І., Ставицька О. Г. Особливості розвитку емоційного інтелекту у підлітковому віці.....	70
Корчакова Н.В., Ковбаса А.Р. Психологічні особливості функціонування феномену прокрастинації у студентської молоді.....	75
Кулакова Л.М., Кулаков Р.С. Психологічні прийоми формування моральних цінностей у молодших школярів в процесі позаурочної діяльності.....	80
Курилюк-Делчева Н.В., Гуцуляк Н.М. Суб'єктивне відчуття самотності осіб похилого віку.....	85
Литвиненко С. А. Феномен гри в сутнісно-буттєвому вимірі.....	90
Лісна М. В. Розвиток творчих здібностей арт-засобами в дошкільному віці.....	95
Михальчук Ю. О. Практична підготовка студентів до психологічної роботи з дітьми-інвалідами.....	99
Онісковець Б. І., Ставицька О. Г. Мотиваційні чинники перфекціонізму сучасної студентської молоді.....	104
Павелків В. Р. Діагностичний компонент дослідження особистісних деструкцій представників молодіжних субкультур.....	109
Панасюк В. М. Соціально-психологічні особливості інкорпорації підлітків у середовище деструктивних молодіжних субкультур.....	117
Работій М. В., Артемова О.І. Формування позитивної Я-концепції майбутніх практичних психологів.....	123
Савуляк В. О., Бакун К. О. Вікові особливості взаємозв'язку соціально-психологічної адаптації та розвитку соціального інтелекту (на матеріалі дослідження школярів).....	128
Співак Л. М. Особливості становлення самооцінки власного національного «Я» у студентської молоді.....	134
Ставицька О. Г., Бунечко Ю. В. Вплив рівня домагань на прагнення до самоактуалізації студентської молоді.....	140
Ставицька О. Г., Воробей І. І. Психологічні особливості впливу стресостійкості на учбову діяльність студентів.....	144
Ставицький О. О., Ставицький Д. О. Психосемантичні аспекти дослідження моральної свідомості.....	149

Степанюк І. М. Корекція дитячих страхів в дошкільних дитячих закладах методами арт-терапії.....	155
Сторож О. В. Вікові закономірності розвитку творчої соціалізації юнаків.....	160
Хомич І. С. Дослідження особливостей особистісних цінностей молодших школярів.....	165
Хупавцева Н.О., Речун Н.В. Проблема дослідження конфліктної поведінки в юнацькому віці (гендерний аспект).....	172
Чорноус Н. О. Роль і місце арт-терапії у формуванні комунікативних навичок дітей з особливими потребами.....	177
Широких А. О. Самопізнання як передумова ефективності життєвого проектування юнаків.....	183
Шпак Л. В. Особливості застосування ігрової терапії в роботі практичного психолога.....	188
Щерба Т. В. Адаптація дітей до школи з затримкою психічного розвитку.....	192
Яницька О.Ю., Іванюта О. В. Психолого-педагогічні особливості організації самостійної роботи студентів в умовах навчання за ECTS.....	197
Яцюк Н. О. Аналіз сучасних досліджень рефлексії.....	201
Відомості про авторів	211

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЯ: РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ

Збірник наукових праць

Випуск 11

Упорядники:
проф. Павелків Р. В., проф. Корчакова Н. В.

Науково-бібліографічне редагування:
наукова бібліотека РДГУ

П-86 **Психологія: реальність і перспективи:** зб. наук. пр. Вип. 11 / упоряд.: Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова ; ред. кол. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова, В. І. Безлюдна. – Рівне : РДГУ, 2018. – 214 с.

УДК 159.9+316.6

Підписано до друку 11.12.2018 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура "Times New Roman". Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 24,88. Наклад 300. Зам. № 85.

Надруковано в друкарні видавництва «Волинські обереги».
м. Рівне, вул.16 Липня, 38;тел./факс (0362) 62-03-97
e-mail:oberegi97@ukr.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №270 від 07.12.2000 р.